Safahat'tan Günümüz İnsan Hakları Eğitimine Yansımalar
Reflections On Current Educational Rights Of Human From Safahat

Cem Tuna*

Abstract: *Safahat* is a collection of seven books and poems written by our national anthem poet Mehmet Akif Ersoy. In this study, the reflections of *Safahat* on current human rights education are examined. The study is based on the examination of documents from qualitative research methods. The poems in *Safahat* were read and answers to research questions were sought. Today's personal, economic and social, political rights related strings were determined as findings, and the findings were analyzed from the qualitative data analysis. The data collected for this purpose were first conceptualized as human right, then rationally arranged according to the concepts that emerged and the themes were explained. The coding of the data is arranged according to the predetermined concepts. According to this, right to life, equality, freedom of thought and conscience, freedom of thought and opinion, and the right to freedom of speech and the right to protect rights are coded. Themes of these encodings is determined as the rights and duties of the person. The theme of the encodings; the right to protection of the family, the right to education, working conditions and the right to rest, the right to health and the right to social security, the right to protection of history, culture and natural heritages has been determined as the economic and social rights. The theme of citizenship right coding has been determined as political rights. The findings obtained at this stage were interpreted. According to the results, the right to life of individuals and societies is the most emphasized one in *Safahat*. The social rights are the basis of the family society, and everything that prevents it from living must be eliminated. The first education institution is family, and the first to be learned in the family is humanity. As a result of wars in political rights, citizenship rights were lost and the victims of war remained stateless. Akif, trained personal rights, economic rights and political rights. The research ends with discussion, conclusions and suggestions.

Structured Abstract: *Safahat* is a collection of seven books and his poems by our national anthem poet Mehmet Akif Ersoy. *Safahat* is not only a poem book but also it consists of different values. It also reveals human rights.

Human rights education is the education given with appropriate content, materials and methods in order to develop awareness of respect for human rights and protection and enjoyment of all these rights. One of these materials may be poems related to human rights (Karaman Kepenekci, 2000). Akif is practicing human rights with poems and giving lectures to readers in *Safahat*.

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
Assoc. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Education, Educational Sciences Department
ORCID 0000-0002-6846-8676
cem.topsakal@erdogan.edu.tr

Cite as/ Atıf: Tuna, C. (2020). Safahat'tan günümüz insan hakları eğitimine yansımalar, *Turkish Studies - Education*, 15(2), 1267-1285. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40021>

Received/Geliş: 05 December/Aralık 2019

Accepted/Kabul: 25 April/Nisan 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 April/Nisan 2020

CC BY-NC 4.0

In this study, the reflections of *Safahat* on today's human rights were examined. For this purpose, the following research questions were sought:

1. What are the reflections of *Safahat* on current educational rights of individual's?
2. What are the reflections of *Safahat* on current educational rights social and economic?
3. What are the reflections of *Safahat* on current educational rights political?

The study is based on the examination of documents from qualitative research methods. The poems in *Safahat* were read and answers to research questions were sought. Today's personal, economic and social, political and third generation rights related strings were determined as findings, and the findings were analyzed from the qualitative data analysis. The data collected for this purpose were first conceptualized as human right, then rationally arranged according to the concepts that emerged and the themes were explained. The facts that may be hidden in the data are put forward. Qualitative research data have been applied as 1-Coding of data, 2-Finding the themes, 3-Arranging the codes and themes, 4-Defining and interpreting the findings.

The coding of the data is arranged according to the predetermined concepts. According to this, right to life, equality, freedom of thought and conscience, freedom of thought and opinion, and the right to freedom of speech and the right to protect rights are coded. Themes of these encodings is determined as the rights and duties of the person. The theme of the encodings; the right to protection of the family, the right to education, working conditions and the right to rest, the right to health and the right to social security, the right to protection of history, culture and natural heritages has been determined as the economic and social rights. The theme of citizenship right coding has been determined as political rights.

The data are arranged and defined according to the specified codes and themes. The findings obtained at this stage were interpreted. According to the results, the right to life of individuals and societies is the most emphasized one in *Safahat*. The social rights are the basis of the family society, and everything that prevents it from living must be eliminated. The first education institution is family, and the first to be learned in the family is humanity.

In Köse İmam poetry, the first educational institution is family and the first subject to be learned in the family is humanity. With the education in the family, ignorance disappears, people become enlightened and gain consciousness. The Amin Alayı encourages the beginning of primary school in poetry. Asım opposes the obstruction of the right to education in his poem. He is upset about a child who cannot benefit from the equality of opportunity and opportunity in his poetry. In Mahalle Kahvesi's poem, it is against violence in manners. This view is in line with today's educational findings. Husran-ı mübin emphasizes that parents should not mislead their children in education. Hasbihal focuses on lifelong learning in his poetry. He wants people to learn constantly. This principle is among the basic principles of today's Turkish National Education and education in the European Union.

Akif emphasizes health and patient rights, social security rights and the social state. As a result of wars in political rights, citizenship rights were lost and the victims of war remained stateless.

Akif taught through poetry in *Safahat*. People were trained in personal rights, economic and social rights and political rights. He focused on both positive and negative situations in the field of human rights in verses, poems, and clearly reflected his views. *Safahat* can be stated that it is in accordance with human rights education proposals (Karaman Kepenekci, 2000: 157). Akif is a human rights educator of his time. He proved this in *Safahat*. *Safahat* can be examined in terms of new human rights today.

Keywords: Education Sciences, Mehmet Akif Ersoy, Safahat, Education of Human Rights, Constitutional Rights.

Öz: Bu çalışmada, İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerini topladığı ve yedi kitaptan oluşan eseri *Safahat*'ın günümüz insan hakları eğitimine yansımaları incelenmiştir. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine dayalıdır. *Safahat*'ın içinde yer alan şiirler okunarak araştırma sorularına cevap aranmıştır. Şiirlerde, günümüz kişisel, ekonomik ve sosyal, siyasal haklar ile ilgili görülen dizeler bulgu olarak tespit edilmiş, elde edilen bulgulara nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yapılmıştır. Bu amaçla toplanan veriler önce insan hakkı bağlamında ele alınmış, daha sonra bulgular ilişkisel

olarak düzenlenmiştir. İçerik analizi sonucunda ortaya çıkan temalar bulgulanmıştır. Buna göre yaşama hakkı eşitlik hakkı din ve vicdan hürriyeti düşünce ve kanaat hürriyeti süreli ve süresiz yayın hakkı hak arama özgürlüğü ve hakkını koruma hakkı kodlama yapılmıştır. Bu kodlamaların teması kişinin hakları ve ödevleri olarak belirlenmiştir. Ailenin korunması hakkı eğitim hakkı çalışma şartları ve dinlenme hakkı sağlık ve hasta hakkı sosyal güvenlik hakkı tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması hakkı kodlamalarının teması ekonomik ve sosyal haklar olarak saptanmıştır. Vatandaşlık hakkı kodlamasının teması siyasal haklar olarak tespit edilmiştir. Bu aşamada elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Sonuçlara göre *Safahat*'ta en fazla bireylerin ve toplumların yaşama hakkı vurgulanmaktadır. Araştırmanın diğer bir sonucu ise sosyal haklardan aile toplumun temelidir, onun yaşamasına engel olan her şey ortadan kaldırılmalıdır. İlk eğitim kurumu olan aile, ailede ilk öğrenilecek konu insanlıktır. Siyasal haklarda savaşlar sonucunda vatandaşlık hakkı kaybedilmiş, savaş mağdurları vatansız kalmıştır. Akif, *Safahat*'ta insan hakları olarak kişisel haklar, ekonomik ve sosyal haklar ile siyasi hakların eğitimini yapmıştır. Araştırma; tartışma, sonuç ve önerilerle son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Bilimleri, Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, İnsan Hakları Eğitimi, Anayasal Haklar.

Giriş

İnsan hakları, insanın sadece insan olması nedeniyle doğuştan sahip olduğu, onun kişiliğini ve değerlerini korumayı ve geliştirmeyi amaçlayan, üstün, evrensel ilke ve kurallar bütününe denir (Karaman Kepenekci, 2014: 51). Herhangi bir ayırım olmaksızın bütün insanlara tanınan ideal haklar listesidir.

Temel insan haklarının niteliklerine bakıldığında şu özellikleri taşıdığı belirtilebilir: İnsan hakları evrenseldir, doğuştandır, toplum öncesidir. Mutlaktır, vazgeçilmezdir, birey haklarıdır (Çeçen, 1995: 71). Esas olarak devlete karşı ileri sürülen haklardır, insan hakları iddialarının muhatabı prensip olarak devlettir (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, 2006: 19 vd).

İnsan haklarının uluslararası alanda ilanı Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile olmuştur. Bildirgede bütün insanlar için temel insan hakları sıralanmıştır. Dünyadaki çeşitli değer sistemlerinin bir sentezi olan bildirgedeki belirtilen hakların sınırlarını kesin bir biçimde çizmek ve ayırmak güçtür (Friedrich, 1999: 113). Bununla birlikte insan kişiliğine ilişkin haklar, yurttaşlık ve kamu hakları, siyasal haklar, ekonomik ve sosyal haklar, kültürel haklar, özel statü hakları gibi ana başlıklarda toplanabilir (Dursun, 1991: 173; Karatepe, 2013: 48; Mourgeon, 1991: 11). Türkiye'de yürürlükte olan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın insan hakları konusunda öngördüğü sınıflandırma, Koruyucu Haklar (Kişisel Haklar), İsteme Hakları (Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar), Katılma Hakları (Siyasal Haklar) biçimindedir (Altuntaş, 2002: 56). Bu hakları bir tablo ile göstermek mümkündür:

Tablo 1: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na Göre İnsan Haklarının Sınıflandırılması

Kişinin Hakları ve Ödevleri	Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler	Siyasi Haklar ve Ödevler
• Kişi dokunulmazlığı	Ailenin korunması	Türk Vatandaşlığı
• Kişi özgürlüğü ve güvenliği	Eğitim ve öğrenim hakkı	Seçme, Seçilme ve Siyasi Faaliyette Bulunma Hakları
• Özel hayatın gizliliği	Çalışma hakları	Siyasi Partilerle İlgili Hükümler
• Konut dokunulmazlığı	Toplu iş sözleşmesi, grev hakkı ve lokavt	Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı
• Haberleşme özgürlüğü	Ücrette adalet sağlanması,	Vatan Hizmeti
• Yerleşme ve seyahat özgürlüğü	Sağlık, çevre ve konut hakkı	Vergi Ödevi
• Din ve vicdan özgürlüğü	Gençliğin korunması ve spor hakkı	Dilekçe, Bilgi Edinme ve Kamu Denetçisine Başvurma Hakkı
• Düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü	Sosyal güvenlik hakları,	
• Düşünce ve kanaat özgürlüğü	Tüketici hakları	
• Bilim ve sanat özgürlüğü	Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması	
• Basın özgürlüğü		
• Süreli ve süresiz yayın hakkı		
• Dernek kurma özgürlüğü		
• Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı		
• Mülkiyet hakkı		

Kaynak: Altuntaş, 2002: 56; Gözler, 2015: 155-157; Karaman Kepenekci: 2014, 243-246.

İnsan hakları sosyal bilimlerde akademik çalışmalara konu olmakla birlikte özellikle edebi eserlerin dolaylı veya doğrudan üzerinde durduğu bir olgudur. Bu bağlamda inceleme konusu edilen *Safahat*, insan hakları ve bunların eğitimi meselesini yer yer doğrudan ve bazen de örtük biçimde yüksek edebi nitelikte söz konusu etmiştir. Türk edebiyatında *Safahat*'ın şairi kadar içinde yaşadığı devri bütün ayrıntısıyla gören ve gösteren başka bir şair yoktur, denilebilir (Kaplan, 2012: 175). *Safahat* adeta, belirli bir açıdan bakılarak betimlenen bir manzum romana benzer. Sokak, ev, kulübe, saray, meyhane, cami, köy, şehir, fakir, zengin, dindar, dinsiz, cılız, pehlivan, korkak, kahraman, halk, yüksek tabaka, aydın, cahil, yerli, yabancı, Doğu, Batı, Avrupa, Asya, ticaret, siyaset, savaş, barış, şehircilik, köycülük, geçmiş, bugün, gelecek, hayal, gerçek, hemen hemen her şey Mehmet Akif'in duyuş ve görüş sahnesine girer. O bunları şiirlerinde edebiyatın bütün ifade araçlarından istifade ederek yapar: Tasvirler yapar, portreler çizer, hikâyeler söyler, fıkralar anlatır, diyaloglara başvurur, vaaz verir. Komik, trajik, öğretici, hamasi, lirik, hâkimane, her edayı, her tonu kullanır. Bu suretle Akif, şiirin sınırlarını hayatın kendisi yapar (Kaplan, 2012: 175).

Alan yazında millî şairimiz Mehmet Akif ve onun eserleri üzerinde kapsamlı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarla daha çok dil bilgisi ve sosyoloji açısından, felsefi, siyasi, dinî, ahlaki açılardan bu eserler ele alınmıştır (YÖK Tez Merkezi, 2019). İnsan hakları konusunun ise daha çok değerler bağlamında ele alındığı gözlenmiştir. Biçer (2013) *Safahat*'ı değerler eğitimi açısından incelemiştir; Moğul (2012), aynı eseri değerler eğitimi ile birlikte Türkçe eğitimi bakımından da ele almıştır. *Safahat*'ta en fazla bilimsellik ve çalışkanlık değerinin kullanıldığı saptanmıştır. Adil olma, aile birliğine önem verme, hoşgörü, dürüstlük, misafirperverlik, saygı, sevgi, sorumluluk,

vatanseverlik, yardımseverlik, bağımsızlık, barış, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, duyarlılık, estetik, özgürlük, sağlıklı olmaya önem verme, temizlik değerlerini tespit etmiştir. *Safahat*'ta değerler eğitimi unsurlarının araştırıldığı bir başka çalışmada (Emer, 2014), bir insanda bulunması gereken çalışkanlık, doğruluk, dürüstlük, adalet gibi değerler ortaya konulmuştur. Yılmaz (2017)' de ortaokul sosyal bilgiler eğitiminde *Safahat*'ın değerler eğitimi açısından kullanılabilirliği üzerinde çalışmıştır. Bu çalışmada öncelikle *Safahat*'ta yer alan değerleri tespit etmiştir. Araştırma sonunda adı geçen eserde sorumluluk, bilimsellik, farklılıklara saygı, kültürel ve tarihsel mirasa duyarlılık, doğal çevreye duyarlılık, vatanseverlik, çalışkanlık, dürüstlük, adil olma, hak ve özgürlüklere saygı, yardımseverlik, barış, aile birliğine önem verme ve sağlıklı olmaya önem verme gibi on sekiz değer tespit edilmiştir. Ayaz (2015) ise, aynı eserde vatan sevgisi, milliyetperverlik, kahramanlık, hürriyet, istiklal ve ecdat sevgisinin işlendiğini tespit etmiştir. Bütün bu araştırmalarda incelenen değerlerden adil olmanın, eşitlik hakkı ve hak arama özgürlüğü; aile birliğine önem vermenin, ailenin korunması hakkı; vatanseverliğin, vatandaşlık hakkı; yardımseverliğin, sosyal güvenlik hakkı; bağımsızlığın, özgürlük hakkı; barışın, barış hakkı, sağlıklı olmaya önem vermenin, sağlık ve hasta hakkı ile ilişkili olduğu saptanmıştır.

İnsan hakları eğitimi, herkeste insan haklarına saygı ile bu hakları koruma ve yararlanma bilincini geliştirmek amacıyla uygun içerik, materyal ve yöntemlerle verilen eğitime denir. Bu materyallerden biri insan hakları ile ilgili şiirler olabilir (Karaman Kepenekci, 2000). Akif, *Safahat*'ta adeta şiirlerle insan hakları eğitimi yapmakta, okuyucuya dersler vermektedir.

Bu çalışmada *Safahat*'ın günümüz insan hakları eğitimine yansımalarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1-*Safahat*'ın günümüz insanın kişisel hakları eğitimine yansımaları nelerdir?

2-*Safahat*'ın günümüz insanın sosyal ve ekonomik hakları eğitimine yansımaları nelerdir?

3-*Safahat*'ın günümüz insanın siyasal hakları eğitimine yansımaları nelerdir?

Yöntem

Safahat'ın günümüz insan hakları eğitimine yansımalarının incelendiği çalışmanın verileri doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Çalışmada Mehmet Akif Ersoy'un *Safahat* adlı eserinde yer alan tüm şiirler okunarak incelenmiştir. İncelemede Ömer Rıza Doğrul'un hazırladığı İnkılap ve Aka Yayınları tarafından basılan nüsha esas alınmıştır (Ersoy, 1984). Kişisel, sosyal, ekonomik ve siyasal haklar ile ilgili görülen dizeler bulgu olarak tespit edilmiş, elde edilen bulgulara nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 227). Bu amaçla toplanan veriler önce insan hakkı olarak kavramsallaştırılmış, daha sonra tümevarıma dayalı olarak düzenlenmiş ve buna göre veriyi açıklayan temalar saptanmıştır. İçerik analizi sonucunda ortaya çıkan temalar bulgulanmıştır. Buna göre yaşama hakkı, eşitlik hakkı, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve kanaat hürriyeti, süreli ve süresiz yayın hakkı, hak arama özgürlüğü ve hakkını koruma hakkı olarak kodlama yapılmıştır. Bu kodlamaların teması kişinin hakları ve ödevleri eğitimi olarak belirlenmiştir. Ailenin korunması hakkı, eğitim hakkı, çalışma şartları ve dinlenme hakkı, sağlık ve hasta hakkı, sosyal güvenlik hakkı, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması hakkı kodlamalarının teması ekonomik ve sosyal haklar eğitimi olarak saptanmıştır. Vatandaşlık hakkı kodlamasının teması siyasal haklar eğitimi olarak tespit edilmiştir.

Bulgular ve yorum

Bu bölümde *Safahat*'ın günümüz kişi hakları ve ödevleri eğitimine, sosyal ve ekonomik haklar ve ödevleri eğitimine, siyasal haklar ve ödevleri eğitimine yansımalarına dair bulgular ortaya konulmuş ve yorumlanmıştır.

1. Kişinin hakları ve ödevleri eğitimi

Burada yaşama hakkı, işkence ve kötü muamele yasağı, eşitlik hakkı, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve kanaat hürriyeti, süreli ve süresiz yayın hakkı, hak arama özgürlüğü ve hakkını koruma hakkı incelenmiştir.

Yaşama hakkı

Yaşama, insanın en temel hakkıdır. Bu hak diğer bütün insan haklarının da varlık şartıdır. Yaşama hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda bir insan hakkı olarak tanınmış ve koruma altına alınmıştır. Yaşama hakkı, kişiyi fiziki ve manevi varlığına son verecek kamu otoritesi müdahalelerinden korur. Kişinin hayatına son verme (öldürme) eylemi yasalar tarafından yasaklanmıştır (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, 2006: 49 vd). Geniş anlamda devletler, vatandaşlarının yaşamlarını sürdürebilmelerine uygun imkân ve ortamları hazırlamakla da yükümlüdür.

Mehmet Akif şiiirlerinde yaşama hakkını, birey, toplum ve İslam ümmeti bağlamında ayrı ayrı ele alır. *Safahat*'ta yaşama hakkının ihlali kimi zaman hastalık, kimi zaman kötü muamele, kimi zaman zulüm, katliam, savaş sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Selma şiirinde 4 yaşında ölen kız kardeşinin çocuğunun son zamanlarını anlatır. Bu ilk felaket değildir, beşincisidir.

“Bu hem kaçınıcı felâket? Beşinci! Yâ Rabbi,

Tamam beşinci seferdir ki kız ölüm görecektir!” (Ersoy, 1984:57)

Selma, o dönemde hastalıkların yaygın olması, yeterli tıbbi koşulların olmaması sonucu, kendinden önceki dört kardeşi gibi vefat etmiş, yaşama hakkını kullanamamıştır.

Yaşama hakkı ihlali, bir yönetici tarafından kendi halkına yönelik olabilir. Bunun bir örneği 1907-1909 yılları arasında İran'ı yöneten Muhammed Ali Şah'tır. Zalimliği ile ün salan Şah, millet meclisini topa tutarak meşrutiyeti kaldırmıştır (Akbaş, 2013: 161). Mehmet Akif, *Acem Şahı*'nda İran Şahı'nın halkına zulmettiği ve halkını katlederek yaşama hakkına son verdiğini belirtir. İran Şahı'nı “alın binlerce kanlı mezarın kitabesi olan bir canı” olarak tanımlar. Demirden eliyle milletin mezarını kazmış, halkının yaşama hakkını ellerinden almıştır.

“Yâd eylesin mezâlimini tâebed senin.

Ey cebhesikitâbesi bin kanlı medfenin!

Ey bir hayâle tuhfe kılan bin hakîkati,

Ey âhenin eliyle kazıp kabir-i milleti” (Ersoy, 1984:79)

Şah'a zulme son vermesini, önceki yöneticilerin sonlarının geldiği gibi onun da sonunun geleceğini haykırır (Akbaş, 2013, 167).

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde vaizin açıklamalarına göre o dönemlerde Rusya'da insanlara işkence yapılarak yaşama haklarının ellerinden alındığı, ölümlerin meydana geldiği ve bunu medeni Avrupa'nın görmezden geldiğini belirtir.

“Süngü, kurşun gibi kestirme ölümlerle ölen;

Yâhud işkenceler altında ecelsiz gömülen:” (Ersoy, 1984:164)

Hakkın Sesleri'nde savaş, yaşam ihlallerinin toplu olarak yaşanması anlamına gelen bir kavramdır. 20. yüzyılda bundan en fazla zarar görenlerin başında İslam dünyası gelmektedir.

“İlâhî, altı yüz bin müslüman birden boğazlandı...

Yanan can, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı.

Ne ma'sûm ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!

Ne bîkes hânümanlar işte, yangın verdiler, yandı!

Şu küllenmiş yığınlar hep birer insan, birer candı!" (Ersoy, 1984:193)

Savaş suçları arasında yaşama hakkı ihlalleriyle dolu katliamlar vardır. Yanlış politikalar yüzünden başta Arnavutluk olmak üzere Balkanlar'da katledilen Müslümanların durumunu babası Tahir Hoca'ya seslenerek ortaya koyar (Akbaş, 2013: 397). Bu dizelerden sayısız yaşama hakkı, işkence ve kötü muamele yasağı ihlalleri ortaya konulmuştur. Bu ihlallerin kişilerin özgürlüğü, devletlerin bağımsızlığı ile de ilgili olduğu belirtilebilir (Küçükkaya, 2014: 59).

Mehmet Akif, yaşamın bir hak olduğu gibi bir sorumluluk, borç olduğunu San'atkar şiirinde vurgular. İnsanın ne kadar dert, sıkıntı, acı çekse de intihara başvuramayacağını açıklar.

'Yeter boğuştuğum artık...' derim... Hayır, duramam,

Taş olsa baş vururum, intihara baş vuramam!" (Ersoy, 1984:516)

Yapılacak iş, ümitsizliğe kapılmadan gayret ederek uyanmak, geleceği yeniden kurmaktır (Ersoy, 1984: 304).

Eşitlik hakkı

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir (Arslan-Kayanççek, 2010: 39). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne göre (Karaman Kepenekci, 2014: 277) 'Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket etmelidirler'. Veda Hutbesi'nde insanların Rab'lerinin de babalarının da bir olduğu; İslâm dininde eşit oldukları, hepsinin Âdem soyundan, Âdem'inse topraktan olduğu; Allah katında en şerefli olan insanın O'ndan en çok sakınan olduğu; Arap'ın Arap olmayandan, Arap olmayanın da Arap'tan üstün olmadığı; üstünlüğün ancak takva ile olabileceği ilan edilmiştir (Eskicioğlu, 1996: 260).

Hakkın Sesleri'nde insanların eşit olduğunu, Hak katında ve yasalar önünde birbirine bir üstünlük ya da önceliğinin olmadığı vurgulanır. Irkçılığın ümmeti anlaşmazlık ve ayrılığa sevk edeceği, bunun İslam'da yasaklandığı belirtilir ve bu her fırsatta haykırılır (Kaya, 2009: 131; Küçükkaya, 2014: 53).

"Arnavutluk" ne demek? Var mı Şeriat'te yeri?

Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri!

Arab'ın Türk'e; Laz'ın Çerkes'e, yahud Kürd'e;

Acem'in Çinli'ye rüchânı mı varmış? Nerde!" (Ersoy, 1984:205)

Mehmet Akif, Osmanlı Devleti'nde farklılıklara saygı duyulduğunu tasvir eder (Yılmaz, 2017: 51):

"Yükselip akvamı almış fevç fevç aguşuna;

Hepsi dalmış vahdetin aheng-i cuşa-cuşuna," (Ersoy, 1984:221)

Buna göre milletimiz farklı milletleri kucağına almış, hepsi birliğin coşkulu uyumuna dalmış, farklılıklar içinde birlik oluşmuştur (Akbaş, 2013, 417).

Din ve vicdan hürriyeti

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. İbadet, dinî ayin ve törenler serbesttir, zorlama, kınanma ve suçlanma olamaz (Arslan-Kayanççek, 2010: 54). AİHS bu özgürlüğü kabul etmiştir. (Council of Europe, 2003:10).

Mehmet Akif, çocukluğunda gittiği *Fatih Camii*'nde anılarını anlatırken namaz kılan insanların huzuruna işaret etmiştir. Farz namazını kılarken saf olmayı, dua etmeyi, duanın kabul edildiğini açıklar. Buna göre her insan inançlarının gereğini yapmakta özgürdür. Bu konu eleştiriye açık değildir ve farklı bir inanca sahip olsa da bu farklılığa saygı duymak gerekir (Yılmaz, 2017: 92).

“Sağım, solum, önüm, arkam huşû’a müstağrak

Zılâl-i âdem iken, bir sadâbülemlend olarak,

O kâinât-ı huzû’u yerinden oynattı;

Fezâ-yı mahşere döndürdü gitti eb’âd!” (Ersoy, 1984: 9)

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde din özgürlüğünü kabul ederek, dinin üzerine baskı yapılmamasını, İslam dininin gelişmeye engel olmadığını belirtir. İslam’ın ilk yıllarına gidildiğinde çocuklarını dipdiri kum çöllerine gömen bir toplumdan, otuz yılda çok gelişmiş, ileri, medeni bir toplum oluştuğunu ifade eder.

“Nasıl olmuş da, otuz yılda otuz bin senelik

Bir terakkî ile dünyâya kesilmiş mâlik?” (Ersoy, 1984:186)

Hakkın Sesleri’nde Balkanların kaybı ile Kosova’da şehit düşen Sultan I. Murad’ın türbesinin olduğu yerde haç dikildiğini, mescitlerin ahıra dönüştürüldüğünü, şehit türbelerinin tarumar edildiğini tasvir eder.

“Ne felâket: Dönüversin de mesâcid ahıra,

Hırvat’ın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!

Bâri bir hâtıra kalsaydı şu toprakta diri...

Yer yarılmış, yere geçmiş şühedâ türbeleri!” (Ersoy, 1984: 203)

Savaşlar sonucunda din özgürlüğünün yok edildiğini, binlerce caminin yıkıldığını, kalan bir iki mabede haç dikildiğini açıklar (Ersoy, 1984: 214).

Halkın dinine saldırmayı doğru görmez, dinin duyuşsal alanı yok etmediğini, ülkeyi kurtarmak için dinin feda edilemeyeceğini, en büyük milletlerin dine inandıklarını, din ve vicdan özgürlüğünün olduğunu açıklar.

“Bir de halkın dîni var, sık sık ta’arruzlar gören.

Hâle bak: Millette hissiyyâtı oymuş öldüren!

“Hangi millettir ki efrâdında yoktur hiss-i din?

En büyük akvâma bir bak: Dîni her şeyden metin” (Ersoy, 1984: 226)

Fatih Kürsüsünde şiirinde, eşi olmayan Edirne Selimiye Camii’ne haç yerleştirerek ve burada çan çalındığını, bu durum karşısında caminin dahi umutsuz olduğunu belirtir.

“Salîbisîneye çekmiş de bekliyor... Nevmid!

Ezan sadâsı değil duyduğun tanîn-i medîd!” (Ersoy, 1984: 290)

Bulgarlar Gümülcine’de insanların dinini değiştirmesi için baskı yapmış, ancak Müslümanlar bunu kabul etmemiş, şehit olmayı tercih etmiştir.

“Salîbe secdeye varmak Hudâ’ya isyandır.”

Deyip Hudâ’sına kurbân olan şehîdândır.” (Ersoy, 1984: 292)

Selanik ve Siroz’da ibadethanelerin durumu vahimdir. Minareler yıkılmış, camilerde ezan okunmaz olmuştur. Medreseler yıkılmış, türbeler yok edilmiştir. Mescitlerin çoğu yıkılmış, kalanlar ise meyhane ya da kiliseye çevrilmiştir (Ersoy, 1984: 295).

Bu dizelerden o dönemde özellikle Balkanlarda din ve vicdan özgürlüğünün başlıca dört unsuru olan inanma veya inanmama, dinin gereklerini yerine getirme, dini inancı telkin ve tebliğ etme, eğitim ve öğretim özgürlüklerinin (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, 2006: 60) ortadan kaldırıldığı saptaması yapılabilir.

Düşünce ve kanaat hürriyeti

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz (Arslan- Kayaççek, 2010: 54-55).

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde, vaizin açıklamalarına göre o dönemlerde Rusya'da insanların düşünce özgürlüğüne sahip olmadığı ifade edilir. Düşünen insanların yok edildiği, Avrupa ülkelerinin bunu görmezden geldikleri belirtilir. Şair, insanı yok etmekle düşünmenin, özgürlük düşüncesinin yok edilemeyeceğini vurgular.

“Düşünen her kafanın mutlak ezilmektir sonu!
Medenî Avrupa, bilmem, niye görmezdi bunu?

Sanıyorlar kafa kesmekle, beyin ezmekle,
Fikr-i hürriyyet ölür. Hey gidi şaşkın hazele!” (Ersoy, 1984:164-165)

Mehmet Akif'e göre, özgürlüğü ve hakkı olana insan denir. Özgürlük sahibi olmak, bir bakıma insan olmanın başlangıcıdır. Bu itibarla, baskı ve zorbalıkla bu fikir yok edilemez. Zulüm, öldürme, işkence gibi şiddet unsurlarına başvurmamak, özgürlük fikrini ortadan kaldıramayacağı gibi daha da kuvvetlendirir (Çelik, 2009:197).

Mehmet Akif, sadece özgürlüğü ilan etmekle sorunu çözmüş olmayacağını, özgürlüğü getirirmeden önce halkı hazırlayıp onu hazmedecek seviyeye yükseltmenin şart olduğunu belirtir (Yılmaz, 2017: 51).

“Sade hürriyyeti i'lan ile bir şey çıkmaz;

Fikr-i hürriyyetihazm ettiriniz halka biraz” (Ersoy, 1984:130)

Süreli ve süresiz yayın hakkı

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi ve eklentileri ile basın araçlarına el konulamaz ya da bunlar işletilmekten alıkonulamaz (Arslan-Kayaççek, 2010: 57).

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde vaiz, o dönemlerde Rusya'da dergi çıkardığını, kendi matbaasına hükûmetin baskın yapacağını öğrendiğini, bunun üzerine Türkistan'a kaçtığını açıklar.

“Dediler: “Şimdi hükûmet basacak matba'anı...
Durmanın vakti değildir. Hadi kaldır tabanı!”” (Ersoy, 1984: 167)

Hükûmetin matbaayı basması, süreli ve süresiz yayın hakkının açıkça ihlalidir.

Hak arama özgürlüğü ve hakkını koruma

Hak arama özgürlüğü temel bir haktır ve hukuk devletinin gereğidir. Bu hak diğer hakların korunmasının bir aracıdır. AHİS de bu etkili başvuru hakkı olarak tanınmıştır (Madde 13) (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı 2006: 82). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir (Arslan-Kayaççek, 2010: 66). Bazı istisna durumlarında kişi kendi hakkını bizzat koruyabilir. Bu yollardan biri meşrû müdafadır. Meşrû müdafaa ya da haklı savunma, bir kimsenin ağır ve haksız bir saldırıya karşı kendisini ya da başkasını korumak için gösterdiği zorunlu tepkidir (Gözler, 2015: 164).

Mehmet Akif *Asım'da*, haksızlığı alkışlayamayacağını, zalimi ise sevemeyeceğini belirtir. Bir vatandaşlık örneği olarak mağdurun, haklının yanında yer alacağını ifade eder.

“Zulmü alkışlayamam, zâlimi aslâ sevemem;
Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim.
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.
Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım.
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım.
Zâlimin hasmıyım amma severim mazlûmu...” (Ersoy, 1984: 400)

Mehmet Akif, *Uyan* şiirinde yaşama hakkını ihlal edenlere, bu ihlal yapılmadan meşru müdafaa hakkını tanır ve önerir.

“Hakk-ı hayâtın daha çiğnenmeden,
Kan dökerek almalısın merd isen.
Çünkü bugün ortada hak sâhibi,
Bir kişidir: “Hakkımı vermem!” diyen.” (Ersoy 1984: 304)

Haklı savunma hakkının adalet değeri ile ilişkisi vardır (Biçer, 2013: 58). Hakların korunması, haklara saygı duyulması, haksızlığa göz yumulmaması esastır. İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak İslam’ın bir emridir (Akbaş, 2013: 417). Dizelere göre geçmişte Müslüman kardeşlerin işi iyiliği emretmek, kötülük görünce engel olmaktır. Kimse bilerek haksızlığa göz yummazdı. Bir kişiye haksızlık yapılması, herkese haksızlık yapılması anlamına gelirdi (Ersoy, 1984: 221). Bu esaslar bugün de geçerlidir ve uygulanmalıdır.

Akif’in *Safahat*’ta, yaşama hakkı, işkence ve kötü muamele yasağı, eşitlik hakkı, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve kanaat hürriyeti, süreli ve süresiz yayın hakkı, hak arama özgürlüğü ve hakkını koruma hakkını ortaya koyarak bu konuda bilinçlendirme eğitimi verdiği ifade edilebilir.

2. Sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler eğitimi

Bu bölümde ailenin korunması hakkı, eğitim hakkı, çalışma şartları ve dinlenme hakkı, sağlık ve hasta hakkı, sosyal güvenlik hakkı, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması hakkı eğitimi incelenmiştir.

Ailenin korunması hakkı

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na göre aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar (Arslan-Kayanççek, 2010: 69-70).

Safahat’ta aile, ailenin korunması esas olarak kabul edilir. *Tevhid yahud Feryad*’da savaşların çocukları yetim bıraktığı üzerinde durulur.

“Bükmüş oradan boynunu binlerce yetiman,
Me’va arıyor aileler lane-perişan” (Ersoy, 1984:20)

Mehmet Akif, bu mısralarında binlerce öksüz ve yetimin bulunduğunu ve bunların sığınacak bir liman aradığını ifade eder. Bu, aile birliği değerini ve ailenin korunmasının önemini göstermektedir (Yılmaz, 2017: 103).

Mahalle Kahvesi adlı şiirde şair, mahalle kahvesinin insanların zamanlarını, çalışma azmini, düşüncesini, aile hayatını öldürdüğü için kapatılmasını ister.

“Mahalle kahvesi Şark’ın harîm-i kâtilidir;
Tamam o eski batakhâneler mukâbilidir.

Zavallı ümmet-i merhûme ölmeden gömülür;
Söner bu hufredeidrâki, sonra kendi ölür..." (Ersoy, 1984:118)

Aile yaşamının, bir yaşam şekli ve mutluluk olduğunu, sabahtan akşama kadar çalışarak rızık peşinde koşan kişinin, akşam evde ailesinden saygı ve sevgi görerek mutlu olacağını belirtir (Ersoy, 1984: 119). Eş, çocuklar, anne baba ile bu yuva cennet sarayıdır. Bu ortamda kalp zevk alacak, eş ve çocuklar insanın gönüldaşı, ruhu; anne baba ise sığınılacak güvenli bir kucak, liman olacaktır.

"Sarây-ı cenneti yurdunda görsen olmaz mı?
İçinde his taşıyan kalb için bu zevk az mı?
Karın nedîme-i rûhun; çocukların rûhun;
Anan, baban birer âgûş-ı ilticâ-yımasûn." (Ersoy, 1984:120)

Köse İmam şiirinde, kocasından şiddet gören kadının isteği üzerine ara bulucu olan imam anlatılır. Adam karısının üstüne evlenmek istemiş, karısı buna karşı çıkmış bunun üzerine adam karısını hem dövmüş hem boşanmıştır. Yaptığı davranışın İslam hukukuna uygun olduğunu iddia eden adama, imam:

"İşte meydanda Kitap. Hem alırsız, hem boşarız.
– Dara geldin mi, Şeriat! Sus ulan iz'ansız!
Karı dövmüş, boşamış... "Emr-i İlâhî" ne denir!
Bunların hepsi, emîn ol ki cehâlettendir." (Ersoy, 1984: 128-129)

cevabını verir. Köse İmam ailenin önemi, boşanmanın olumsuz yönleri, çok eşliliğin şartları, kadın hakları üzerinde durur. Onları barıştırır ve evlerine gönderir.

Ardından Köse İmam, o dönemde yapılan evliliklerin büyük çoğunluğunun boşanma ile sona erdiğini ya da geçimsizlikle devam ettiğini; her iki durumun da mağdurlarına üzüldüğünü belirtir. Bu nedenle kimi zaman nikâh kıymaktan kaçındığını, düğünlerden çekindiğini anlatır. İhtiyar, kadın ve çocuk gibi dezavantajlı grupların korunmasını, onlara merhamet edilmesini ister (Ersoy, 1984: 130). Merhametle insanlığın anlaşılabilirliğini vurgular (Bacaksız, 2008: 34). Onlara ilgi gösterilmez ve korunmazlarsa toplum ayakta duramaz (Uslu, 2015: 88).

Asım şiirinde, yaşı altmışı geçmiş emekli bir paşanın evin hizmetçisi genç bir Rum kadını ile evlenmesini uygun görmez. Köse İmam'ın bu nikâhı kıymaması üzerine adam, para ile başka bir imam bulur, nikâhı kıydırır, malını har vurup harman savurur. Birinci eşi ve çocukları perişan olur. Köse İmam'a başvurur, imam da adam için ailesine bakmamasından dolayı mallarını kullanmasını yasaklayan bir hacir kararı çıkarılması için yazı yazar.

"Kendi infakına muhtâc olan evlâdlarının,
Cümlesinden geçerek, derdine bir pis karının,
Heder etmekte bütün mâlini... Elbet ya bunak;
Yâhud aldanmaya gayetle müsâid avanak." (Ersoy, 1984:376)

Hacir ya da kısıtlılık kararı, Türk Medeni Kanunu'na göre akli başında ama savurgan olan kişiler için verilebilir. Kısıtlanmış kişilere sınırlı ehliyetsiz adı verilir. Bunlara yasal temsilci atanır. Yasal temsilcilerinin rızası olmadıkça kendi işlemleriyle borç altına giremezler (Gözler, 2015: 186). Hacir ya da kısıtlılık kararı, birinci eşi ve çocukları koruyacaktır.

Mehmet Akif, o dönemlerde evlenmenin azaldığını, bunun yanlış olduğunu vurgular. Eski düğünleri, düğünlerde yapılan yemek, oynama, güreş gibi örf ve adetleri hasretle anar.

"Evlenip âile teşkili bugün zor geliyor;
Görüyorsun ya, nikâhlar ne kadar seyreliyor!" (Ersoy, 1984:385)

Hakkın Sesleri'nde, toplumda ailenin yıkılmadığını, onun yıkılması durumunda bir daha toparlanmanın imkânsız olacağını belirtir.

"Biz ki her mevcûdu yıktık, gâyesiz bir fikrile;
Yıkmadık bir şey bıraktık... Sâde bir şey: Âile." (Ersoy, 1984: 225)

“Lâkin, Allah etmesin, bir düşse şayet âilât,
En kavî kollarla hattâ kalkamaz imkânı yok.” (Ersoy, 1984: 226)

Ailelerin parçalanmasının nedeni olarak da meyhaneleri ve kahvehaneleri görür (Biçer 2013: 59). Mehmet Akif, ailede giyim kuşamla ilgili bir devrim istemenin ahlakı bozacağını, bunu tecrübe ettiklerini belirtir (Akbaş, 2013, 423).

Eğitim hakkı

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na göre kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz (Arslan-Kayanççek, 2010: 71). AİHS, devlete, eğitim ve öğretim alanında üstlendiği görevlerini anne ve babanın dinî/felsefî inançlarına uygun olarak yerine getirme yükümlülüğü yüklemektedir (Council of Europe, 2003: 32).

Köse İmam adlı şiirde, ilk eğitim kurumu olan ailenin eğitimi üzerinde durulur. Ailede ilk öğrenilecek konu insanlıktır. Ailedeki eğitim ile cehalet ortadan kalkar, insanlar aydınlanır, bilinç kazanır.

“Dinledin, gördün a oğlum. Ne bozuk terbiyemiz!
Ne yapıp yapmalı, insanlığı öğretmeliyiz.” (Ersoy, 1984:129)

“Bu cehalet yürümez; asra bakın: Asr-ı ulûm!
Başlasın terbiyeniz, âilelerden oğlum.” (Ersoy 1984:130)

Osmanlı Devleti’nde çocuklar sıbyan ya da mahalle mektebine her zaman başlayabilirlerdi. Mektebe başlama, hocaların, mektep ve mahalle çocuklarının katıldığı, ilahili, yürüyüşlü bir törenle olurdu (Akyüz, 2015: 89). Şair, *Âmin Alayı* şiirinde ilkokula giden çocukların neşesini, sefasını, kafiye, tabur halinde yürüyüşünü tasvir eder, kafiyeyle geleceğin şanlı ordusu olarak görür. Çocuklara, çocukların eğitimine önem verir.

“Girer diyâr-ı meâlîye doğrudan doğru.
Bu ancak işte, eğer varsa, şanlı bir ordu” (Ersoy, 1984: 144)

Küfe başlıklı şiirinde eski bir hamal küfesiyle çalışmak zorunda kalan ancak okumak isteyen 13 yaşlarında Hasan’ın hikâyesi anlatılır. Hasan okula gidememiştir ve ‘küfe mahkûmu’ olarak mecburi olarak o yükü ölüncüye kadar taşıyacaktır.

“O, yük değil, kaderin bir cezâsına’sûma...
Yazık, günâhı nedir, bilmeyen şu mahkûma!” (Ersoy, 1984: 27)

Olayda Hasan, Millî Eğitim Temel Kanunu ilkelerinden genellik ve eşitlik ile imkân ve fırsat eşitliği ilkelerinden mahrum kalmıştır. Günümüzde devlet, maddi zorluk yaşayan öğrencilere burs, kredi, yatılı ilköğretim bölge okulları gibi olanaklar sunarak imkân ve fırsat eşitliği sağlamaya çalışmaktadır (Akyüz, 2012: 370 vd).

Türk millî eğitiminin temel ilkelerinden biri yöneltmedir. Fertler, eğitimleri süresince, ilgi, istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde ve doğrultusunda çeşitli programlara veya okullara yönlendirilerek yetiştirilirler (Nas, 2018: 156). *Husran-ı mübin*’de anne babanın çocuğunu eğitimde yönlendirmesi üzerinde durmaktadır. Mehmet Akif okula başladığı gün babası ‘Çocuğum ileride insan olur’ demiş, annesi ise ‘Paşa olur’ diye hayal kurmuş. Mehmet Akif ise anne babanın zıtlık teşkil eden uygulamaları nedeniyle her ikisini de olamadığını söyler ve başka çocukların da ara yerde perişan oldukları tespitini yapar.

“Âmâlî tezâd üzre giderken ebeveynin,
Hep böyle harâb olmada etfâl ara yerde!” (Ersoy, 1984: 135)

Hasbihal şiirinde yaşam boyu öğrenme hakkı ve ödevi üzerinde durur. Bugünün işinin yarına bırakılmamasını, insanın sürekli öğrenmesini ister. “İnsan ömrünün bilmeye, anlamaya yetmeyeceği ve irfan tahsiline yetişmeyeceği” sözünü doğru bulmaz.

“Diyorlar: “Ömrü insanın yetişmez kesb-i irfâna...”
Bu söz lâkin değildir her nazardan pek hakîmâne.” (Ersoy, 1984:145)

Cahil ile âlim arasında, bilenle bilmeyen arasında fark vardır. Karanlıkla nur, dirilerle ölümler arasında fark olduğu gibi...

Asım şiirinde Köse İmam gittiği köyde okulun askerler tarafından silah deposu yapıldığını, bu nedenle köylünün eğitim hakkının elinden alındığını belirtir.

“Okumak bahsini geç... Çünkü o defter kapalı,
Bir redif zâbiti mektepleri debboy yapalı.” (Ersoy, 1984: 384)

Çalışma şartları ve dinlenme hakkı

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir. Devlet, çalışanların hakkını sağlamak için gerekli tedbirleri alır. Sosyal devletin gereklerinden biri, tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunmasıdır. Devlet, tarım ve hayvancılıkla uğraşanları korur ve destekler (Arslan-Kayanççek, 2010: 73-74).

Mehmet Akif *Safahat*'ta çalışanlarla ilgili olarak öncelikle tarım toplumu olan Osmanlı Devleti'nde köylünün yaşam ve çalışma koşulları üzerinde durur. *Asım* şiirinde İstanbul'un ilçesi Kartal'a yapılan ziyarette Kurna adlı köyün eski ve yeni durumunu karşılaştırır. Otuz kırk yıl önce ormanlar ağaç, tarlalar ekin, ovaların davarlarla dolu olduğunu, gündüzleri kadın ve erkeğin karınca gibi çalıştığını tasvir eder.

“Dağlar orman, tepeler bağ, ovalar hep tarla;
Koca mer'â dolu baştan başa sağmallarla.
İğne atsan yere düşmez, o ekin bir tûfan;
Atlı girsen gömülür buğdayın altında kafan.” (Ersoy, 1984: 383)

Bugün ise eski bolluğun olmadığını, köylünün durumunun kötü olduğunu, zor şartlarda geçimini sağlamak durumunda kaldığını, eski çalışkanlığının da olmadığını açıklar.

“Köylünün bir şeyi yok, sıhhati, ahlâkı bitik;
Bak o sırtındaki mintan bile tiftik tiftik.
Bir kemik, bir deridir ölmedi kaldıysa diri;
Nerde evvelki refâhın acabâ onda biri?” (Ersoy, 1984: 384)

Sağlık ve hasta hakkı

Sosyal haklardan biri de sağlık ve hasta hakları ile ilgilidir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak için önlemler alır (Arslan-Kayanççek, 2010: 85). Uluslararası hukukta da devletlerce herkese yüksek beden ve ruh sağlığı standartlarından yararlanma hakkının tanınması öngörülür (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, 2006: 99):

Hasta şiirinde Halkalı Ziraat Okulunda hasta bir öğrencinin hikâyesi işlenir. Olayda sağlığını kaybeden öğrenciye okulun müdahalesi söz konusudur. Ancak öğrenci süresini geçirmiş, hastalık üçüncü aşamaya gelmiştir. Doktorun çabası yeterli olmamış, hastalığın bulaşmaması için çocuğun okuldan gönderilme kararı alınmıştır. Bu tedbir ile diğer öğrencilerin sağlığı korunmaya çalışılmışken hasta öğrenci hastaneye götürülmemiştir.

“Götür İstanbul' a bir yerde bırak ki: Gurebâ,
-Kimsenin onlara aldırmadığı bir sırada-
Uzanıp ölmeye bir şilte bulurlar orada!” (Ersoy, 1984: 11)

Asım şiirinde İstanbul'un Kartal ilçesine köy düğününe giden Köse İmam, köylülerin ve güreşçilerin beden sağlıklarının iyi olmadığını gözlemler.

“Bet beniz sapsarı bîçârelerin hepsinde;
Ne olur bir kişi olsun görebilsem zinde!

Pehlivanlar hani? derken, sökövermez mi, Hocam,
Birbirinden daha bîçâre sekiz çıplak adam?” (Ersoy, 1984: 380-381).

Köse İmam, toplumun beden sağlığının zayıf olması yerine eskiden olduğu gibi güçlü, gürbüz olması gerektiğini ifade eder. Sağlıklı toplum, verimli çalışma, dinamik üretim, bol kazanç, refah ve varlıklı bir hayat anlamına gelmektedir.

Sosyal güvenlik hakkı

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na göre herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar (Arslan-Kayançıçek, 2010: 87). Geniş anlamda sosyal güvenlik, yaşlılık, hastalık, sakatlık ya da geçici işsizlik gibi nedenlerle çalışamayan, geliri sürekli ya da geçici kesilen kişilerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli desteğin devlet tarafından sağlanması anlamına gelir. Bu tanım İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde yer alır. Avrupa Sosyal Anayasası bu hakka hastalık, analık, malullük, yaşlılık, iş kazaları, meslek hastalıkları, işsizlik, ölüm yardımlarını ekler (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, 2006: 98).

Seyfi Baba şiirinde fakirlik, çalışmak, yaşlılığı iyi geçirmek ve yardımlaşma değeri üzerinde durulur. Akif’e eski dostu Seyfi Baba’nın hasta olduğu haberi gelince ziyarete gider. Yollar çamur ve çukurlarla dolu, meşakkatlidir. Yolda boşanmış kadınları, onların çocuklarını, dilencileri, sosyal imkânları olmayanları düşünür. Eve varır, Seyfi Baba onu beklemektedir. Kendisini yoklamamasından dolayı sitem eder.

“O zaman nîm açılıp perde-i zulmet, nâgâh,
Gördü bir sahne-i uryân-ı sefâlet ki nigâh,” (Ersoy, 1984: 70)

Mehmet Akif bir sefalet sahnesi görür. Fakirlik her tarafta görülmektedir. Seyfi Baba dam aktardığını, bunu yaparken üşüttüğünü ve hasta olduğunu ancak çalışmak zorunda olduğunu anlatır.

“Kim kazanmazsa bu dünyâda bir ekmek parası:
Dostunun yüz karası; düşmanın maskarası!” (Ersoy, 1984: 71)

Yaşlılara sosyal güvenlik hakkı, emeklilik hakkı ve emekliliği rahat yaşayabilmeleri temenni edilir.

“Yoksa yetmiş beşi geçmiş bir adam iş yapamaz;
Ona ancak yapacak: Beş vakit abdestle namaz.” (Ersoy, 1984: 71)

Kocakarı İle Ömer şiirinde sosyal devlete vurgu yapılır. Devletin yoksul insanlara sosyal haklar ve yardımlar yapmasını bu hikâyeden yola çıkarak ortaya koyar. Olayda İslam devletinin halifesi Hz. Ömer bir arkadaşı ile Medine’deki mahalleleri gece devriyeye çıkar. İhtiyaç sahiplerinin tespiti için evleri tek tek dinler. Şehir dışında bir evde ‘açız, açız’ diye feryat eden çocukların sesini duyar. İçeri girer, yaşlı kadına durumu sorar. Yaşlı kadının çocukları ölmüş, torunları kalmıştır ancak yiyecek bir şeyi yoktur. Çocukları avutmak için çömleğe taş atmış, yemeğin pişeceğini söyleyerek çocukları avutmaktadır. Neden halifeden yardım istemediği sorusuna, kendi durumunu Halife Ömer’in bilmesi gerektiği cevabını alır. Hz. Ömer hemen yardım getirmeye koşar. İhtiyar kadının kimsesiz kalmasından, yetimlerin yoksunluk göz yaşlarından kendisini sorumlu tutar.

“Bir ihtiyar karı bî-kes kalır, Ömer mes’ul!
Yetîmi, giry-e hüsrân alır, Ömer mes’ul!” (Ersoy, 1984: 98)

Hız. Ömer fakir yaşlı kadına ve torunlarına sırtında yiyecek getirir, ocağı alevlendirir, yemek pişirir ve çocuklara kendi eliyle yedirir. Ertesi gün yaşlı kadına aylık bağlar ve ondan af diler (Ersoy, 1984: 100).

Mehmet Akif yetimlerin sesine kulak tıkamay! insanlık olarak görmez (Biçer, 2013: 67). *Yemişçi İhtiyar* şiirinde sosyal güvenliği olmadığı anlaşılan ve çalışmak zorunda kalan bir yaşlıyı betimler. Sosyal güvenlik imkânları olsa sönük bakışlarının canlanıp hayal kurabileceğini belirtir.

“Sönük nigâhını bîdâr ederdi belki ümid,
Hayâle olsa müsâid bu meşy-i tâb-efgen” (Ersoy, 1984: 151)

Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na göre devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar; bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır (Arslan-Kayanççek, 2010: 88).

İki Arkadaş Fatih Yolunda şiirinde tarihî eserlerden Fatih Camii'nin ihtişamına ve güzelliğine gözlerin doyamayacağını ancak çevresine baraka görünümlü yapıların üşüşüğünü üzüntü ile açıklar. Vakıflar İdaresinin bu konuda ayılıp önlem almasını ister.

“Nedir harîmine yerleşmek isteyen şu salaş
Hüviyyetinde yığınlar ki hep birer kallâş!
– Evet, zemini uzaktan görüp bayılmışlar;
Yavaş yavaş sokulup sonradan yayılmışlar!” (Ersoy, 1984: 241-242)

Camiye doğru giderlerken, sebil bir çeşmenin orijinal Osmanlı eseri olduğunu, korunması üzerinde durur. Çeşmeden akan suyu çok güzel bir şiire benzetir.

“Necîb eser arıyorsan: Sebile bak, işte...
Taşıp taşıp dökülürken o şi'r-i berceste,” (Ersoy, 1984: 243)

Bu sanat coşkusundaki çeşmeye bakarak Osmanlı ruhunu torunları da görmeli ve ders almalıdır. Fatih Camii hakkındaki düşünceleri Yeni Camii, Süleymaniye Camii için de geçerlidir (Yılmaz, 2017: 70).

“Sâde sen gösteriver “İşte budur kubbe!” diye;
İki ırgadla iner şimdi Süleymâniyye.
Ama gel kaldıralım dendi mi, heyhat, o zaman,
Bir Süleyman daha lâzım yeniden, bir de Sinan.” (Ersoy, 1984: 398)

Mehmet Akif, tarihî mirasın çok çabuk bir şekilde yok edilebileceğini, ancak tekrar yapılmak istense eskisi gibi olmayacağını ve bu yüzden tarihî mirasımıza duyarlı olmayı ve o mirası gerektiği gibi korumamız gerektiğini ifade etmiştir (Yılmaz, 2017: 95).

Akif *Safahat*'ta; ailenin korunması hakkı, eğitim hakkı, çalışma şartları ve dinlenme hakkı, sağlık ve hasta hakkı, sosyal güvenlik hakkı, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması hakkına şiir sanatını aracı edip değinerek okuyucuya farkındalık eğitimi verdiği belirtilebilir.

3. Siyasi haklar ve ödevler eğitimi

Bu bölümde vatandaşlık hakkı incelenmiştir.

Vatandaşlık hakkı

Bir kişiyi bir devlete bağlayan uyrukluğa bağına vatandaşlık, bir ülkeye uyrukluğa bağı ile bağlı olan kişiye de vatandaş denir (Karaman Kepenekci, 2014: 37). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde herkesin uyrukluğa hakkı olduğu ve kimsenin keyfî olarak bu haktan mahrum bırakılamayacağı belirtilmiştir. Vatandaşlıkta kişi ve devlet arasında karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkileri hukuki bağ ile belirlenir (T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, 2006: 82). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası vatandaşlık hakkını kabul etmiştir (Arslan-Kayanççek, 2010: 89).

Mehmet Akif *Hakkın Sesleri*’nde İslam dünyasının çiğnenmiş diyarlarının durumunu tasvir eder. Evler, vadiler, ırmaklar şen şakrakken savaş tufanı gelmiş ve o güzelliklerden eser kalmamıştır. Savaşlarda kan, gözyaşı, dul kadınlar, yetim çocuklar, binbir acı, göç ve vatansız kalma vardır. O ülkelerin insanları bunu yaşamış, en doğal haklardan biri olan vatandaşlık hakkını kaybetmiştir.

"Vatansız, hânümansız bir garîbim... Mültecâ yok mu?

Bütün yokluk mu her yer? Bâri bir “Yok!” der sadâ yok mu?" (Ersoy, 1984: 197)

"En kanlı şenâ’atle kovulmuş vatanından,

Milyonla hayâtın yüreğinden gidiyor kan! " (Ersoy, 1984: 214)

Safahat’ta vatan sevgisi, vatanın kutsallığı, vatana sahip çıkılması, vatan işgaline engel olunması, hakka, hukuka, adalete uyulması, *özgürlüklere* saygı duyulması işlenerek vatandaşlık ödevi boyutu ve eğitimi ortaya konulmuştur (Küçükkaya, 2014: 66; Yılmaz, 2017: 88vd; Yalçın Çelik, 2003: 99).

Tartışma, Sonuç

Mehmet Akif *Safahat*’ta en fazla bireylerin ve toplumların yaşama hakkı üzerinde durur. *Selma* şiirinde hastalık, yeterli tıbbi imkânların olmaması sonucu yaşama hakkının yitirilişini; *Meyhane* şiirinde ailesine bakmayan, kocalık ve babalık görevlerini yerine getirmeyen, çalışmayarak ailesini aç bırakan, yaşama haklarını zorlayan, ihlal eden bir kişinin ve ailesinin durumunu tasvir eder. *Acem Şahı*’nda İran şahının halkına zulmettiği ve binlercesini katlederek yaşama hakkına son verdiğini ve onun bir canı olduğunu ortaya koyar. İran şahı camileri bastırmış, ibadet edenleri astırmış, kahramanlarını öldürmüştür. Devlet yetkililerin yaşama hakkı ihlali Rusya’da olmuştur. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde o dönemlerde Rusya’da işkence yapılarak insanların yaşama haklarının ihlal edildiğini belirtir. Fakat Mehmet Akif, bunları dile getirirken Rus halkına düşmanlık beslememiş, sadece Rus devletinin o zaman yürüttüğü politikalara karşı çıkmıştır (Çitçi, 2010: 941).

Hakkın Sesleri’nde yaşam ihlallerinin toplu olarak yaşandığı 20. yüzyılda, bundan en fazla zarar görenlerin başında İslam dünyası gelmektedir ve altı yüz binden fazla Müslüman birkaç yılda öldürülmüştür. Yanlış politikalar yüzünden başta Arnavutluk olmak üzere Balkanlar’da katledilen Müslümanları, *Fatih Kürsüsünde* şiirinde içi kan ağlayarak betimler. *Uyan* şiirinde İslam ümmetinin yaşama hakkı konusunda uyanması, kendine gelmesi, yaşama hakkını kendisine ve gelecek nesillere sağlaması istenir. *San’atkar* şiirinde yaşamın bir hak olduğu gibi bir sorumluluk, borç olduğunu vurgular.

Hakkın Sesleri’nde insanların Hakk katında ve yasalar önünde eşit olduğunu söyler, ırkçılığa şiddetle karşı çıkar. Özellikle İslam dünyasının aynı ailenin fertleri olarak yaratıldığını, aradan ayrılıkların kaldırılmasını ister (Kaya, 2009: 129). Eşitlik gibi özgürlük hakkının kıymetli olduğunu ifade eder ve özgürlük için çalışmak gerektiğine dikkat çeker (Küçükkaya, 2014: 58). Özgürlük, uğruna savaşılması gereken yüce bir değer, insan gibi yaşamının olmazsa olmaz koşuludur (Zavotçu, 2012: 7).

Süleymaniye Kürsüsünde din özgürlüğünü vurgular; *Hakkın Sesleri*’nde ibadet yerlerinin tarumar edilmesine karşı çıkar. Savaşlar din ve vicdan özgürlüğünü ortadan kaldırmamalıdır.

Süleymaniye Kürsüsünde insanı yok etmekle düşüncenin, özellikle özgürlük düşüncesinin yok edilemeyeceğini ve düşünce özgürlüğüne saygı duyulması gerektiğini vurgular. Gerçek özgürlük bilimsel bilgilerle donatılmış halkın düşünce özgürlüğüne kavuşturulmasıdır. Bu da bilimsel bilginin öğretilip onun içselleştirilmesiyle mümkün olacaktır (Yılmaz, 2017: 51).

Hak aramak herkesin hakkıdır. Haklı ve haksız karşı karşıya geldiğinde, haklı zayıf bile olsa Mehmet Akif haklıdan yanadır, onun yanındadır; zalimin karşısındadır, haksızlık yapanları eleştirir (Küçükkaya, 2014: 56). *Uyan* şiirinde yaşama hakkını ihlal edenlere karşı meşru müdafaa hakkını tanıır.

Aile toplumun temelidir, onun yaşamasına engel olan her şey ortadan kaldırılmalıdır. Mehmet Akif, aile kurumunun baş düşmanı olarak kahvehaneleri gösterir (Bacaksız, 2008: 21). *Mahalle Kahvesi* adlı şiirde aile yaşamını yok eden mahalle kahvesinin kapatılmasını ister. Aile kavramında tahrifat yapılmamasını, aksi takdirde toplumda çöküntü meydana geleceği uyarısını yapar (Bacaksız, 2008: 9). Ailede herkesin kendi üzerine düşeni yaptığında aile hayatının cennet hayatına döneceğini belirtir. Aile hayatı en mutlu hayattır (Aksoy, 1989: 56). *Köse İmam* ve *Asım* şiirlerinde, kadına şiddete, haksız boşanmaya, ikinci evliliğe karşı çıkmış; dinî hükümlerin keyfi yorumlanamayacağını ileri sürmüştür. Ancak şiirlerinde Müslümanların dinî eksik veya yanlış anladıklarını dile getirmiş ve eleştirmiştir (Aksoy, 1989: 38; Bacaksız, 2008: 54; Biçer, 2013: 65). Evliliklerin sağlam temellere dayalı yapılmasını aksi takdirde boşanmaların arttığını ve bundan eşlerin, çocukların mağdur olduğunu ifade etmiştir. Zaman Mehmet Akif'i haklı çıkarmıştır (Doğan, 2007: 215; TRT Haber, www.trthaber.com: 2018). *İstiğrak* şiirinde ailenin parçalanmasını, çocuğun annesinden ayrı düşmesini istemez. *Hakkın Sesleri*'nde, ailenin henüz yıkılmadığını, yıkılması durumunda bir daha toparlanmanın imkânsız olacağını belirtir (Biçer, 2013: 59).

Köse İmam şiirinde, ilk eğitim kurumu olan aile, ailede ilk öğrenilecek konu insanlıktır. Ailedeki eğitim ile cehalet ortadan kalkar, insanlar aydınlanır, bilinç kazanır. *Âmin Alayı* şiirinde ilkokula başlamayı teşvik eder. *Asım* şiirinde eğitim hakkının engellenmesine karşı çıkar. *Küfe* şiirinde imkân ve fırsat eşitliğinden yararlanamayan bir çocuğa üzüldür. *Mahalle Kahvesi* adlı şiirde terbiyede şiddete karşıdır. Bu görüş günümüz eğitim bulgularına uygundur. *Hüsrân-ı Mübin*'de anne babanın çocuğunu eğitimde yanlış yönlendirmemesi üzerinde durmaktadır. *Hasbihal* şiirinde yaşam boyu öğrenme üzerinde durur. İnsanın sürekli öğrenmesini ister. Bu ilke günümüz Türk millî eğitiminin ve Avrupa Birliği'nde eğitimin temel ilkeleri arasındadır.

Asım şiirinde köylünün eski ve yeni yaşam koşullarını, çalışma imkânlarını beyaz ve siyah şeklinde ortaya koyar. Eskiden bolluk bereket, şimdi ise yokluk ve sefalet vardır. Çalışma şartlarında düzenleme yapılmalıdır. Mehmet Akif "insan iradesi"ni esas alarak "çalışma"nın gerekliliğini vurgulayıp azme dikkat çeker (Gülendam, 2009: 121). *Fir'avn ile Yüz Yüze* adlı şiirinde o mezarların yapımında çalışanların hakkını gözetir ve haklarının ihlalini düşünür. Genel olarak Mehmet Akif, toplumun çok çalışması gerektiğine vurgu yapmış, çalışmayı hak olmanın yanında ödev olarak görmüş, milleti bu konuda eğitmek istemiş ve siyasi otoritenin dikkatini çekerek onlara yol göstermeye çalışmıştır (Küçükkaya, 2014: 55).

Hasta şiirinde sağlık ve hasta hakları üzerinde durur, verem olan bir öğrencinin son anlarını gözler önüne serer. Çevresindekilerin ihmalini eleştirir; çocukların, gençlerin korunmaya muhtaç olduklarını vurgular (Bacaksız, 2008: 44). *Asım* şiirinde köy düğününde köylülerin ve güreşçilerin beden sağlıklarının iyi olmadığını, sağlıklı bireylerin sağlıklı toplumu meydana getireceğini belirtir. Toplumun bedensel sağlığının yanında ruhsal sağlığına dikkat çeker (Küçükkaya, 2014: 62).

Seyfi Baba, *Yemişçi İhtiyar* şiirlerinde yaşlıların sosyal güvenlik ihtiyacına, *Kocakarı ile Ömer* şiirinde sosyal devlete vurgu yapar. *İki Arkadaş Fatih Yolunda* şiirinde tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını ister. Bu sanat coşkusunun devamını diler.

Hakkın Sesleri'nde İslam dünyasının çiğnenmiş diyarlarında dul kadınları, yetim çocukları, binbir acıyı, göçü, vatan ve vatandaşlık haklarının kaybedilişini betimler. Vatandaşlık hakkını kaybetmeyi ölmeye benzetir. Mehmet Akif bunu milletin, İslam inancıyla yoğrulan karakterinde saklı temalar olan vatan sevgisi, milliyetperverlik, kahramanlık, hürriyet, istiklâl ve ecdat sevgisi gibi değerleri öne çıkarmak suretiyle yapar (Ayaz, 2015: 31). Bu değerlere sahip vatandaşlar canlarını bu vatan için feda etmekten çekinmez (Emer, 2014: 227).

Akif, *Safahat*'ta insan hakları olarak kişisel haklar, ekonomik ve sosyal haklar ile siyasi hakların eğitimini yapmıştır. Mısralarda, şiirlerde insan hakları alanında yaşanan hem olumlu hem de olumsuz durumlara odaklanmış, görüşlerini açık bir şekilde yansıtmıştır. *Safahat*'ın bu açıdan insan hakları eğitimi önerilerine uygun olduğu (Karaman Kepenekci, 2000: 157) belirtilebilir.

Kaynakça

- Akbaş, A. (2013). *Safahat*. Beyan Yayınları.
- Aksoy, M. (1989). *Safahat'daki bazı kavramların sosyolojik tahlili*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, E. (2012). *Çocuk hukuku*. PegemA Yayınları.
- Akyüz, Y. (2015). *Türk eğitim tarihi*. PegemA Yayınları.
- Altuntaş, M. (2002). *Türk anayasalarında insan hakları*. Yayınlanmamış uzmanlık tezi, T.C. Başbakanlık.
- Arslan, Ç. ve Kayañççek, M. (2010). *T.C. anayasası*. Hürriyet Yayınları.
- Ayaz, H. (2015). Bülbül şiiri etrafında Mehmed Âkif'in değerler dünyası üzerine düşünceler, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25, 1: 31-37. <https://doi.org/10.18069/fusbed.53174>
- Bacaksız, H. (2008). *Mehmet Akif Ersoy'da aile, toplum ve insan*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://doi.org/10.20875/makusobed.284457>
- Biçer, S. (2013). *Değerler eğitimi açısından Mehmet Akif Ersoy'a ait Safahat adlı eserin incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.601998>
- Council of Europe (2003). *Avrupa insan hakları sözleşmesi*. Ankara: TC Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Yayınları. https://doi.org/10.1501/sbfder_0000001516
- Çeçen, A. (1995). *İnsan hakları*. Gündoğan Yayınları.
- Doğan, İ. (2007). *Sosyoloji, kavramlar ve sorunlar*. PegemA Yayınları.
- Çelik, S. (2009). *Edebiyat sosyolojisi bağlamında Mehmet Akif Ersoy*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://doi.org/10.20875/makusobed.429832>
- Çitçi, S. (2010). Mehmet Akif'in eserlerinde Rusya ve Ruslar. *Turkish Studies. International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/3, 941-957. <https://doi.org/10.18345/tm.50561>
- Dursun, D. (1991). İnsan Hakları, (Editör: M. Fatih Saraç). *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* 2. Risale. 173-175.
- Ersoy, M. A. (1984). *Safahat*. (Haz. Ömer Rıza Doğrul). İnkılap ve Aka Kitabevi.
- Eskicioğlu, O. (1996). *İslam hukuku açısından hukuk ve insan hakları*. Anadolu Matbaası.
- Friedrich, C. J. (1999). *Sınırlı devlet*, (Çev: Mehmet Turhan). Gündoğan Yayınları.
- Emer, A. M. (2014). *Safahat'ta değerler eğitimi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gözler, K. (2015). *Hukukun temel kavramları*. Ekin Yayınları.
- Gülendam, R. (2009). Mehmet Âkif'e göre Müslümanlardaki ümitsizlik illeti. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2009, 20: 121-134.
- Kaplan, M. (2012), *Şiir tahlilleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*. Dergâh Yayınları.
- Karaman Kepenekci, Y. (2000). *İnsan hakları eğitimi*. Anı Yayınları.
- Karaman Kepenekci, Y. (2014). *İnsan hakları ve vatandaşlık*. Siyasal Yayınları.

- Karatepe, Ş. (2013). İnsan haklarının ilahi temelleri. *H. Peygamber ve insan hakları*. (Ed. Türkiye Diyanet Vakfı). Türkiye Diyanet Vakfı, 47-64. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.375383>
- Kaya, H. (2009). *Mehmet Akif Ersoy'un dini ve siyasi fikirleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://doi.org/10.20875/makusobed.305872>
- Küçükkaya, C. (2014). *Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Moğul, S. (2012). *Mehmet Akif Ersoy'un Safahat isimli eserinin Türkçe eğitimi ve değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. <https://doi.org/10.20875/makusobed.415954>
- Mourgeon, J. (1991). *İnsan hakları*. İletişim Yayınları.
- Nas, E. (2018). Çocuğun kültürel hakları. *Çocuk hakları*. (Ed. Zihni Merey). PegemA Yayınları, 147-185. <https://doi.org/10.14527/9786053187356.08>
- T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı. (2006). *İnsan hakları*. Matus Yayınları.
- TRT Haber. (04.03.2018). *Türkiye'de son 10 yıla 1,2 milyon çift boşandı*. <https://www.trthaber.com>
- Uslu, E. M. (2015). *Mehmet Akif Ersoy'un Safahat adlı eserinde eğitim olgusu*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. <https://doi.org/10.21764/efd.21092>
- Yalçın Çelik, S. D. (2003). Ay bedir halindeydi, zafer kazanıldı... Mehmet Akif Ersoy'un "Çanakkale şehitleri", *bilig*, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 27: 85-106.
- Yılmaz, R. (2017). *Ortaokul sosyal bilgiler eğitiminde Safahat'ın değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. <https://doi.org/10.17556/erziefd.478416>
- YÖK tez merkezi, (15.02.2019). *Safahat sözcüğü*, <https://tez.yok.gov.tr>.
- Zavotçu, G. (2012). Mehmet Akif'in şiirinde hürriyet ve vatan kavramı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1, 1, 7-20. <https://doi.org/10.15869/itobiad.430092>